

WŁODZIMIERZ KOZŁOWSKI
Uniwersytet Łódzki

4 Dywizja Piechoty w latach 1919–1921 Geneza. Organizacja. Dowódcy

---

W październiku 1918 r. nastąpiły ważne wydarzenia: 12 Rada Regencyjna objęła władzę nad wojskiem (czyt. Polską Siłą Zbrojną); 21 przejęła nad nim faktyczne zwierzchnictwo, zaś 25 powołała SG¹ Wojska Polskiego. W dzień później przekształcono Komisję Wojskową Tymczasowej Rady Stanu w MSWojsk, a 30 października SG nakazał: 1) formowanie piechoty terytorialnej w b. Królestwie Polskim, 2) obszar – podlegający Radzie Regencyjnej – podzielono na 15 OW, w tym: IV – radomski, V – kielecki, VI – piotrkowski, VII – częstochowski, VIII – łódzki, IX – kaliski, X – łowicki, XI – wrocławski. W każdym z nich zamierzano sformować w pierwszej kolejności po 1 batalionie, a następnie pułk piechoty terytorialnej. Miały być one uzupełniane rekrutami z terenu własnego okręgu, a na jego czele winien stanąć dowódca macierzystego OW².

Jednocześnie utworzono trzy inspektoraty lokalne: warszawski (gen. ppor. Zygmunt Zieliński), w którego składzie znalazły się m. in. VII, VIII, IX, X, XI OW; lubelski (gen. por. Kajetan Olszewski) – m. in. IV OW; kielecki (gen. por. Wacław Iwaszkiewicz-Rudoszański) – V i VI OW. Inspektorzy ci podlegali wprost SG. Gdy 10 listopada

---

¹ W tekście występują skróty: ap – akta personalne, BA – Brygada Artylerii, BP – Brygada Piechoty, CAW – Centralne Archiwum Wojskowe, ck – cesarsko-królewski, DOK – Dowództwo Okręgu Korpusu, DP – Dywizja Piechoty, GO – Grupa Operacyjna, MSWojsk – Ministerstwo Spraw Wojskowych, OG – Okręg Generalny, OGL – Okręg Generalny Łódź, OK – Okręg Korpusu, OW – Okręg Wojskowy, pac – pułk artylerii ciężkiej, pap – pułk artylerii polowej, PD – Piechota Dywizyjna, PKU – Powiatowa Komenda Uzupelnień, pp – pułk piechoty, ps – pułk strzelców, pSK – pułk Strzelców Kaniowskich, psk – pułk strzelców konnych, SG – Sztab Generalny, t. – teczka.

² Szerzej: W. Kozłowski, *Dowódcy łódzkiej 10 Dywizji Piechoty 1919–1939. Portret zbiorowy*, „Rocznik Łódzki” 1999, t. 46, s. 61–62.

powstał czwarty inspektorat w Piotrkowie Tryb., zmianie uległa przynależność niektórych OW: VIII i X podporządkowano inspektoratowi w Kielcach, IX nowo utworzonemu inspektoratowi w Piotrkowie Tryb. (gen. ppor. Tadeusz Wiktor), a XI pozostał w inspektoracie warszawskim.

Tymczasem 11 listopada Rada Regencyjna przekazała Józefowi Piłsudskiemu naczelne dowództwo nad wojskiem, a w trzy dni potem całą swoją władzę. Wkrótce, bo 17 listopada, zlikwidowano inspektoraty lokalne. W tymże dniu utworzono pięć OG: I – Warszawa, II – Lublin, III – Kielce, IV – Łódź, V – Kraków. W skład OG IV z siedzibą dowództwa w Łodzi weszły cztery OW: VIII – łódzki (powiaty: łódzki, brzeziński i łaski); IX – kaliski (powiaty: kaliski, koniński, sieradzki, słupecki i turecki); X – łowicki (powiaty: łowicki, gostyniński, kutnowski, łęczycki, rawski, skierniewicki i sochaczewski); XI – włocławski (powiaty: włocławski, nieszawski, kolski i lipnowski)³.

Po pierwszym, gorączkowym okresie formowania podstawowych jednostek taktycznych Wojska Polskiego, jakimi były pułki (piechoty, kawalerii...), przystąpiono do tworzenia wyższych związków w postaci dywizji. Było to związane z potrzebami pola walki na frontach, gdzie nowo powstałe państwo prowadziło wojny, nie mając odpowiedniej ilości dywizji o stałym składzie. Na początku 1919 r. przystąpiono do organizowania pierwszych dywizji piechoty. Były to – kolejno – Dywizja Litewsko-Białoruska, 1, 2 i 3 DP Legionów. Następnie sformowano 4 DP, która powstała we wschodnio-małopolskiej strefie frontowej.

Otóż 16 kwietnia 1919 r. naczelný wódz nakazał utworzenie tego związku taktycznego, mającego składać się – podobnie jak inne dywizje piechoty – z dwóch brygad piechoty po dwa pułki każda. Pułk piechoty tworzyły trzy bataliony, cztery kompanie karabinów maszynowych i batalion zapasowy. Ponadto w dywizji była organiczna brygada artylerii, w ramach której występował pułk artylerii polowej i ciężkiej⁴.

Początkowo 4 DP miała tylko trzy oddziały piechoty. Były to 14, 18 i 37 pp. Rodowód pierwszego sięgał ck 90 Galicyjskiego pp

³ CAW, „Dziennik Rozkazów MSWojsk” 1918, nr 5 z 21 XI, s. 46. Rozkaz gen. por. Tadeusza Jordana Rozwadowskiego, szefa SG, o zmianie przydziału OW do inspektoratów lokalnych i utworzeniu nowego inspektoratu lokalnego w Piotrkowie Tryb.: *ibidem*, 1918, nr 6 z 26 XI, s. 54-55. Rozkaz naczelnego wodza z 17 XI 1918 r. o podziale kraju na OG.

⁴ Szerzej: M. Wrzosek, *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918-1921*, Białystok 1988, s. 192-194.

„Generała Adolfa von Horsetzky’ego”. Jego bataliony stacjonowały w okresie pokojowym w Sarajewie (I), Jarosławiu (II i III) oraz Lubaczowie (IV). Polacy stanowili 75% składu osobowego tego pułku. W październiku 1918 r. 90 pp, który przebywał wówczas w Krzywym Rogu na Ukrainie, wypowiedział posłuszeństwo swojemu dowództwu i ruszył koleją do Jarosławia nad Sanem, torując sobie siłą drogę przez tereny opanowane przez Ukraińców. Należy dodać, że na froncie włoskim znajdował się jeden z batalionów 90 pp, który uległ tam rozpadowi. Natomiast batalion zapasowy, stacjonujący w Ićinie (Czechy), dołączył do macierzystego oddziału. Jednocześnie w Jarosławiu formowano inny polski pułk, oparty na kadrze miejscowego ck 34 pp Obrony Krajowej „Jaroslau” (sam pułk przebywał na froncie w Albanii). W rezultacie powstał 1 Pułk Strzelców Ziemi Jarosławskiej. Ponieważ słabł napływ ochotników do obu pułków, zaś działania organizacyjne – zresztą improwizowane – hamowały potrzeby frontu, na który wysyłano poszczególne pododdziały do walki z Ukraińcami, postanowiono połączyć 90 pp z 1 Pułkiem Strzelców Ziemi Jarosławskiej. Nastąpiło to w połowie listopada. W rezultacie powstał 9 pp, który wiosną 1919 r. przemianowano na 14 pp⁵.

Jeszcze bardziej skomplikowany był rodowód 18 pp. Powstał on z ck 17 pp Obrony Krajowej „Rzeszów” i 89 Galicyjskiego pp „Gen. Eugena hr. von Albori”, stacjonującego podczas pokoju w Jarosławiu (I i III batalion), Rawie Ruskiej (II) i Gródku Jagiellońskim (IV batalion). W 89 pp Polacy stanowili 29% stanu osobowego, podczas gdy w 17 pp aż 97%. To z kadry tych pułków, uzupełnianej m. in. urlopowiczami z 40 Galicyjskiego pp „Generała Artura Friedenthala von Pino”, mającego bataliony (97% Polaków) w Rzeszowie (I i III), Dębicy (II) i Nisku (IV), powstał Pułk Piechoty Ziemi Rzeszowskiej. Uzupełniali go członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej i ci żołnierze 89 i 40 pp, którzy w I połowie listopada wracali sukcesywnie z frontu włoskiego. W rezultacie w pierwszych dniach grudnia tzw. batalion polowy Pułku Piechoty Ziemi Rzeszowskiej, walczący z Ukraińcami w rejonie Przemyśla, stał się I batalionem 18 pp. Natomiast jego II batalion sformowano po połączeniu batalionu strzelców (Sanok) i batalionu Pułku Piechoty Ziemi Ropczyckiej (Dębica). Wreszcie III batalion 18 pp powstał w Krakowie, gdzie znajdował się batalion zapasowy ck 33 pp Obrony Krajowej „Stryj”. Trzeba

---

⁵ *Ibidem*, s. 196; T. Nowakowski, *Armia austro-węgierska 1908–1918*, Warszawa 1992, s. 83–i 89; S. Wierzyński, *Zarys historii wojennej 14-go pułku piechoty*, Warszawa 1928, s. 3, 5 i 7.

tu dodać, że na początku 1919 r. oddział ten przeszedł – zanim otrzymał ostateczną nazwę – następujące zmiany: od 1 stycznia był to 2 Pułk Piechoty Ziemi Rzeszowskiej, od 24 tego miesiąca stał się 15 pp, zaś 8 lutego został ostatecznie 18 pp⁶.

Rodowód 37 pp sięga wydarzeń, jakie na początku listopada 1918 r. rozegrały się w Przemyślu. W północnej części tego miasta, w koszarach ck 45 Galicyjskiego pp „Arcyksięcia Józefa Ferdynanda” na Zasaniu (I i IV batalion), Polacy (46% stanu osobowego całego pułku; pozostałe bataliony stacjonowały w Sanoku i m. Travnik) przystąpili do formowania swojego, narodowego pułku. Początkowo był to 18 ps, który 14 listopada przemianowano na 10 pp. Ponieważ w tymże czasie do Przemyśla przybył z Nowego Sącza batalion zapasowy 10 Galicyjskiego pp „Gustawa V Króla Szwecji, Gotów i Wenedów” (kadry jego II, III i IV batalionu stacjonowały w Przemyślu), 30 listopada powstał III batalion polskiego już pułku. Jednakże przez dość długi czas podlegał on wprost dowództwu miejscowego OW i występował nawet czasowo (25 lutego–18 kwietnia 1919 r.) jako 39 pp. Gdy jednak 18 kwietnia dołączył do 37 pp (taki numer obowiązywał od lutego), nastąpiła wewnętrzna reorganizacja tego oddziału. Z dotychczasowych batalionów (I i II) powstał nowy I batalion, zaś II batalionem stał się pododdział zorganizowany w Bykowie⁷.

Najpóźniej do 4 DP dołączył 10 pp. Nastąpiło to w czasie podległości tej dywizji dowództwu Frontu Wołyńskiego. Wówczas to przeszła ona z systemu 3-pułkowego na 2-brygadowy. Właśnie dlatego dołączono 10 pp. Jego początki sięgają 31 pp Obrony Krajowej „Teschen”, stacjonującego w Cieszynie (I i II batalion) i Leibach (III batalion). Polacy stanowili 27% składu osobowego tego oddziału, podczas gdy resztę – w odróżnieniu od wymienionych poprzednio ck pułków (służyli w nich też Ukraińcy) – Niemcy i Czesi.

W końcu października 1918 r. w Cieszynie skupiali się ci Polacy, którzy – wobec bliskiego już upadku monarchii – zamierzali opanować miasto i okolice. Już 1 listopada pierwsze polskie patrole wymusiły ewakuację Niemców i Czechów. Tak to z ck 31 pp Obrony Krajowej powstał polski 31 ps, zasilony żołnierzami ze Skoczowa. Jego kompanie (4 i 5) powstały w połowie miesiąca, zaś 6 grudnia

⁶ M. Wrzosek, *op. cit.*, s. 197; T. Nowakowski, *op. cit.*, s. 80, 82 i 88; M. Roszkiewicz, *Zarys historii wojennej 18-go pułku piechoty*, Warszawa 1929, s. 3 i 5.

⁷ T. Nowakowski, *op. cit.*, s. 81; A. Kozubał, *Zarys historii wojennej 37. Łęczyckiego Pułku Piechoty im. ks. Józefa Poniatowskiego*, wyd. II, Warszawa 1937, s. 3–5.

zmieniono nazwę oddziału na Pułk Piechoty Ziemi Cieszyńskiej. W tymże czasie poszczególne bataliony przebywały we Frysztacie (I), Cieszynie (II i III bez kompanii) i Jabłonkowie (dowództwo pułku i 12 kompania). I ten pułk posłał część swoich sił pod Lwów, dokąd 8 stycznia ruszył III batalion – bez 12 kompanii. W końcu stycznia pozostała część oddziału walczyła z Czechami, tracąc – w obliczu przeważających sił przeciwnika – Bogumin, Karwin, Frysztat, Skoczów i Jabłonków. To właśnie dlatego niebawem 10 pp, po zawieszeniu broni, musiał opuścić Ziemię Cieszyńską. Zmieniono nie tylko dyslokację. Otóż od 1 lutego obowiązywała nazwa: 7 Pułk Piechoty Ziemi Cieszyńskiej. W sześć dni potem oddział otrzymał ostateczne już miano, stając się 10 pp. Następnie 13 lutego pułk ruszył koleją do Będzina, gdzie wydzielono załóżki batalionu zapasowego, mającego stacjonować w Brzeźnicy koło Wadowic. Jednak niedługo 10 pp przebywał nad granicą niemiecką, bowiem 14–15 marca skierowano go na front ukraiński. Tam też 17 kwietnia doszło do połączenia z III batalionem, walczącym – jak wspomniano – w obronie Lwowa⁸.

Początkowo nic nie zapowiadało, że 4 DP zostanie organizacyjnie powiązana z OGŁ. Jednak w końcu maja 1919 r. MSWojsk wyznaczyło pułkowe okręgi uzupełniające dla wszystkich dywizji. Obszar OGŁ podzielono zatem na osiem takich okręgów, przy czym cztery przeznaczono dla pułków mającej powstać 10 DP (28, 29, 30, 31 pSK), sformowanych w końcu 1918 r. w Łodzi, Kaliszu, Łowiczu i Włocławku. Trzeba tu dodać, że ich ostateczna nazwa została ustalona po połączeniu z pułkami 4 DS gen. ppor. Lucjana Żeligowskiego. Pozostałe okręgi uzupełniające OGŁ wyznaczono dla 4 DP. Były to PKU: 10 pp – Łowicz, 14 pp – Włocławek, 18 pp – Konin, 37 pp – Kutno. W siedzibach PKU miały znaleźć się bataliony zapasowe, wysyłające uzupełnienia dla macierzystych pułków na froncie. Na razie bataliony zapasowe 4 DP stacjonowały w rejonie Przemyśla i Rzeszowa, jednak przy najbliższej okazji miały być skierowane do wymienionych miejscowości na obszarze OGŁ. Przyjęto przy tym założenie, że miejsca postoju tych batalionów i PKU będą w przyszłości pokojowymi garnizonami tychże pułków⁹.

⁸ T. Nowakowski, *op. cit.*, s. 89; F. Kłosowski, *Zarys historii wojennej 10-go pułku piechoty*, Warszawa 1929, s. 3 i 5.

⁹ CAW. Oddział I Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego I.301.7: t. 3. Rozkaz o nowym podziale terytorialnym kraju na pułkowe okręgi uzupełniające i organizacji piechoty z 31 V 1919 r.; t. 2. Rozkaz o organizacji 4 DP z 24 V 1919 r.; t. 11. Rozkaz tajny Generalnego Inspektoratu Artylerii nr 44 z 28 V 1919 r. o sformowaniu IV i X BA. Tymczasem 10 DP miała być uzupełniana przez PKU w Łodzi (28 pSK), Kaliszu (29 pSK), Brzezinach (30 pSK) i Łodzi (31 pSK). Tak to w największym mieście Okręgu były dwie PKU.

Jak wykazano, oddziały 4 DP powstały na południu Polski. Natomiast samą dywizję sformowano w Małopolsce Wschodniej, wyznaczając jej zaplecze mobilizacyjne w głębi kraju, czyli w OGL. Jedynie organiczna IV BA miała bliższe związki z obszarem tego okręgu. Otóż nowo sformowany 4 pap mjra Mariana Zarzyckiego składał się z dywizjonów: I – powstał na bazie I dywizjonu 3 pap w Jarosławiu, II – utworzono z I dywizjonu 11 pap w Przemyślu, III – organizowano od podstaw we Włocławku. Jakkolwiek 4 pap walczył na wschodzie, co jakiś czas z Włocławka wysyłano doń uzupełnienia. Tam też kierowano baterie z frontu w celu przezbrojenia. W maju 1919 r. powstał także 4 pac ppłka Władysława Kierdaja-Zamajskiego. Składał się on z jednego dywizjonu, jaki sformowano w Przemyślu w grudniu 1918 r. Wiosną następnego roku ten właśnie pododdział stał się I dywizjonem 4 pac. Wiosną 1920 r. przezbrojono go w Kaliszu w sprzęt francuski¹⁰.

Tymczasem wiosną 1919 r. naczelny wódz podjął decyzję o rozstrzygającej operacji małopolsko-wołyńskiej. Nastąpiło to po sukcesach na północno-wschodnim teatrze wojennym, wyrażających się głównie zajęciem Wilna i odwrotem wojsk bolszewickich. Siły J. Piłsudskiego miały oskrzydlić Ukraińców pod Lwowem i Samborem. Główne uderzenie winno wyjść z rejonu Rawy Ruskiej i Włodzimierza Wołyńskiego, kierując się na Krasne i Buczacz nad dolną Strypą. Natarcie dodatkowe miało nastąpić z Chyrowa i Mościsk na Sambor i Stryj. To właśnie stamtąd nacierać winno zgrupowanie gen. por. W. Iwaszkiewicza-Rudoszańskiego, w skład którego wchodziła m. in. 4 DP gen. ppor. Franciszka Aleksandrowicza¹¹.

Jak podano, w połowie kwietnia naczelny wódz nakazał utworzenie tego związku taktycznego. Nastąpiła zatem stopniowa koncentracja najpierw pułków, walczących dotąd batalionami, potem zaś całej dywizji. Właśnie w kwietniu, porozrzucane w Małopolsce Wschodniej, bataliony 14 pp znalazły się w Sądowej Wiszni, dokąd dołączyło dowództwo pułku, przywiezione z Jarosławia. Tymczasem 37 pp, którego III batalion walczył pod Lwowem, skoncentrował się w rejonie Trzciannej i 4 maja został podporządkowany dowódcy 4 DP. Nieco później, bo 13 maja do 18 pp wrócił I batalion, po czym nastąpiła koncentracja pułku w rejonie Sądowej Wiszni. Bodaj w tym samym czasie, a więc w przededniu planowanej ofensywy, dołączył do dywizji także 10 pp¹².

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Szerzej: M. Wrzosek, *op. cit.*, s. 351–353.

¹² Szczegółowe ustalenia, dotyczące koncentracji 4 DP, są trudne do realizacji. Brak wiarygodnych informacji na ten temat w historiach pułków, których działania bywają – wg ich Autorów – zwykle wyizolowane, sprawiając wrażenie jakby nie było dowódców brygad i dywizji.

W skład 4 DP weszły 2-pułkowe BP: VII (10 i 14 pp) i VIII (18 i 37 pp). Dowodzili nimi kolejno: VII BP – płk Witold Jarosz-Kamionka (12 kwietnia–24 maja 1919), gen. ppor. Franciszek Kraliček-Krajowski (15 lub 24 maja–5 grudnia 1919), płk Adolf Jastrzębski (21 grudnia 1919–?), płk Adam Jaroszewski (maj–lipiec 1920), płk Leon Silicki (lipiec 1920 r.–6 V 1921), płk Józef Lewszecki (czasowo 19–22 maja 1921), płk SG Adam Nałęcz Nieniewski (22 maja–październik 1921); VIII BP – gen. ppor. F. Kraliček-Krajowski (12 kwietnia–24 maja 1919), płk W. Jarosz-Kamionka (maj–lipiec ? 1919), płk Stanisław Zygmunt Kaliszek (7 lipca 1919–25 maja 1920), płk A. Jaroszewski (? – zginął 7 lub 14 lipca 1920 jako dowódca tej brygady), płk Franciszek Zieliński (16 lipca–20 września 1920), płk Stanisław Sobolewski (20 września 1920 – jesień 1921)¹³.

Ponadto w ramach 4 DP istniała IV BA, składająca się z 4 pap i 4 pac. Jej dowódcami byli: płk Franciszek Engel (maj–czerwiec 1919), ppłk Witold Roszkowski (czerwiec–lipiec 1919), ppłk Wilhelm Weber (21 lipca 1919 – wrzesień 1920), ppłk Władysław Doliwa Dobrowolski (20 września 1920–1921)¹⁴.

W latach 1919–1921 4 DP miała 8–10 dowódców. Niestety, są wątpliwości w tym zakresie, bowiem niektórzy pełnili tę funkcję bardzo krótko. Dowódcami dywizji byli: gen. F. Aleksandrowicz (12 ? lub raczej 26 kwiecień–grudzień 1919)¹⁵, po (?) gen. F. Kraliček-Krajowski (20–24 grudnia 1919), gen. ppor. Leonard Skierski (24 grudnia 1919–25 maja 1920), po płk S. Z. Kaliszek (25 maja–21 sierpnia 1920), płk dr Ferdynand Zarzycki (22 lub 28 sierpnia–25 września 1920), płk Mariusz Zaruski, dowódca 11 Pułku Ułanów Legionowych (? – 24 listopad 1920, w zastępstwie ? przez kilka dni), płk SG Włodzimierz Ostoja Zagórski (21 ? września

¹³ Według P. Staweckiego (*Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*. Warszawa 1994, s. 151) płk A. Jastrzębski dowodził VIII BP w okresie 28 VIII 1919 r.–maj 1920 r. Daty, pochodzące nawet z akt personalnych, są często wątpliwe. Spowodowane jest to m. in. wpisywaniem czasem dat wyznaczenia, a innym razem objęcia danego stanowiska. Por. przyp. 16.

¹⁴ W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź w latach 1918–1939*. Łódź 1999, s. 72, mps pracy doktorskiej w Katedrze Historii Polski Współczesnej Uniwersytetu Łódzkiego.

¹⁵ CAW, F. Aleksandrowicz, ap 1718: Karta ewidencyjna: telegramy Naczelnego Dowództwa do dowództwa Frontu Wołyńskiego i MSWojsk (Departament IV – tak w dokumencie) z 13 XII 1919 r. podpisane przez płka SG Stanisława Hallera, szefa SG: Główna karta ewidencyjna z kwietnia 1921 r. Ponadto: Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, Oddział Rękopisów, Dokt. 57/87. J. Ryd e l, *Polski żołnierz w służbie cesarza i króla*, t. 2. *Generałowie i admirałowie narodowości polskiej w siłach zbrojnych Austro-Węgier w l. 1868–1918*, s. 256–258, mps pracy doktorskiej.

1920–kwiecień 1921), płk Franciszek Sikorski ? (24 listopada–grudzień 1920, w zastępstwie ?), płk F. Zieliński (15 grudnia 1920–25 lipca 1921, w zastępstwie przez kilka pierwszych miesięcy?), gen. ppor. Henryk Odrowąż Minkiewicz (8 ? lipca 1921–5 czerwca 1922)¹⁶.

Od 14 maja 1919 r. w Galicji Wschodniej i na Wołyniu trwała nowa faza działań zaczepnych sił polskich. Pod dowództwem gen. broni Józefa Hallera uczestniczyły w nich zgrupowania: gen. W. Iwaszkiewicza-Rudoszańskiego, uderzające na kierunku galicyjskim; gen. Dominika Odry, częściowo w Galicji i częściowo w południowych rejonach obszaru wołyńskiego; gen. ppor. Aleksandra Karnickiego, skierowane na północną część obszaru wołyńskiego. Najpomyślniejszy przebieg miały działania sił gen. W. Iwaszkiewicza-Rudoszańskiego, które już 20 maja dotarły do linii: Turka-Stryj-Mikołajów-Jaryczów (na wschód od Lwowa). Wkrótce na tym odcinku działania przyjęły charakter pościgowy. Taki, zresztą równie pomyślny, początek miały działania nowo utworzonej 4 DP, która przez Sambor-Drohobycz-Stryj dotarła do Stanisławowa, osiągając tam dużą zdobycz wojenną. Jednak od czerwca dywizja, przemęczona i bez uzupełnień w ludziach, amunicji i sprzęcie, rozciągnięta była na odcinku około 60 km, a po wycofaniu Armii Generała Hallera z powodu interwencji Ententy, wróciła najpierw na linię Złotej Lipy, potem Gniłej Lipy. Tam też, wraz z 3 DP Legionów, przygotowała obronę zachodniego brzegu. Jeszcze 18 czerwca gen. F. Aleksandrowicz planował lokalne działania zaczepne, lecz 6 dni potem musiał znowu wycofać się. Tym razem uczynił to za rzekę Świrz, utrzymując się tam do końca ofensywy gen. Aleksandra Grekowa, nowego wodza armii ukraińskiej. W połowie lipca 4 DP, która 28 czerwca uczestniczyła w nowej ofensywie i dotarła do rzeki Zbrucz, wyszła ze składu Frontu Galicyjskiego i została przewieziona na Front Wołyński. Właśnie tam zajęła m. in. Dubno, Zdołbunów i Ostróg, docierając do Horynia. Od 9 września 4 DP była w odwodzie Frontu (VII BP), podczas gdy VIII BP uczestniczyła w pracach rolnych, dozoruując aż do ofensywy kijowskiej 40-kilometrowy pas. W tym czasie losy dywizji to suma szlaków bojowych 14, 18, 37, a później także 10 pp. Wiąza się one ściśle z przebiegiem wojny polsko-bolszewickiej w latach 1919–1920. Nie sposób je tutaj przedstawić, bowiem problematyka ta wykracza poza zakres prezen-

¹⁶ CAW, F. Zieliński, ap 10785. Karta ewidencyjna – brak daty; M. Bielski, *Generałowie odrodzonej Rzeczypospolitej. Inspektorzy Armii z siedzibą w Toruniu, Dowódcy Korpusu nr VIII, Dowódcy 4 Toruńskiej Dywizji Piechoty*, Toruń 1995, s. 131 i 153. Autor niniejszego tekstu ma wątpliwości wobec dwóch nazwisk: M. Zaruski i F. Sikorski.

owanego tematu. Wypada jedynie zasygnalizować to, że np. 37 pp dotarł w czerwcu także do rzeki Zbrucz. Potem, gdy od 1 września 1919 r. obowiązywała polsko-ukraińska umowa rozejmowa, walczył z bolszewikami, biorąc udział w kolejnej ofensywie. Skomplikowane to sprawy. Pułki 4 DP, bywało, przechodziły do działań poza macierzystymi brygadami. Tak było np. z 10 pp, który – jak wspomniano – w czerwcu i lipcu 1919 r. walczył poza dywizją pod rozkazami płka Władysława Sikorskiego, dowódcy kombinowanej GO czy płka Mieczysława Linde, będącego wówczas podwładnym pierwszego z nich¹⁷.

Podczas tzw. wyprawy kijowskiej pod osobistym dowództwem J. Piłsudskiego, główne zadanie przypadło nowo utworzonej 3 Armii gen. por. Edwarda Śmigłego-Rydza (do czasu zajęcia Żytomierza dowodził on 1 DP Legionów). Od 25 kwietnia 4 DP, będąca w składzie tego właśnie związku operacyjnego, działała w kierunku Korostenia, a więc na północnym skrzydle frontu. Tam też dywizja stanęła w odwodzie naczelnego wodza, podczas gdy pozostałe siły 3 Armii ruszyły na Kijów.

Po nieudanej kontrofensywie, jaką Polacy podjęli w końcu kwietnia 1920 r. na całym południowym froncie, docierając do Kijowa, nastąpił – na niespotykaną dotąd skalę – odwrót. Jeszcze w końcu maja 4 DP, ściągnięta spod Korostenia na Ukrainie, odegrała główną rolę podczas walk 4 Armii (Front Litewsko-Białoruski), zmierzającej do likwidacji przyczółka bolszewickiego w rejonie Borysowa. Jednak już wkrótce została i ona wciągnięta w odwrót z Białorusi. Jego tempo podsyciała nader często panika i brak wiary we własne siły. Zresztą te ostatnie topniały szybko. Cóż bowiem może być gorszego dla żołnierza, zwłaszcza niedoświadczonego, jak odwrót. Niewątpliwie dużą winę ponosili często oficerowie, których widywano płaczących i wymyślających na wszystko, zrywających – bywało – dystynkcje na pierwszy odgłos strzałów. Wszakże prawdziwego żołnierza poznaje się dopiero w walkach odwrotowych.

W połowie lipca 4 Armia gen. L. Skierskiego odchodziła z rejonu Baranowicz na linię Szczary. Wkrótce padło Grodno, a pod koniec miesiąca Białystok. Odchodząc, żołnierz polski był poddany szczególnej presji psychicznej. Przyczyną były pogłębiające się straty w ludziach, braki w opiece medycznej nad rannymi, niedożywienie i zmęczenie. Niebawem GO gen. ppor. Władysława Junga (15 i 4 DP),

¹⁷ F. Kłosowski, *op. cit.*, s. 12. Szerzej o działaniach na wschodzie: M. Wrzosek, *Wojsko Polskie...*; G. Łukomski, B. Polak, M. Wrzosek, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Działania bojowe. Kalendarium*, t. I–II, Koszalin 1990; także cytowane pozycje A. Kozubala, M. Roszkiewicza i innych autorów historii pułków.

stanowiąca lewe skrzydło 4 Armii, została wyparta znad górnej Narwi. Na tym etapie odwrotu, podczas którego oddziały wykazywały zwykle – mimo wszystko – zdumiewającą zwartość, brakowało wszystkiego. Wojsko było głodne i obdarte, często bose. Rosła dezercja, spadała dyscyplina. Nasilały się bezlitosne grabieże, obejmujące i Polaków. Bezprawne rekwizycje traktowano jako zwykły rabunek, grożąc sądami doraźnymi. Łamały się charaktery – także dowódców różnych szczebli. Niektórzy z nich ginęli jak np. 7 (?) lipca płk A. Jaroszewski, dowódca VIII BP. Wielu z nich usunięto. Przeżywał kryzys i naczelny wódz. W tak ciężkich walkach odwrotowych 4 DP doszła do rejonu Góry Kalwarii nad Wisłą. Potem nastąpił znany zwrot zaczepny znad Wieprza (4 i 3 Armia), wychodzący na tyły wojsk bolszewickich na przedpolu Warszawy. W tym czasie 4 DP stała – za frontem 5 Armii – w odwodzie operacyjnym¹⁸. We wrześniu dywizja znalazła się znowu w Małopolsce Wschodniej, biorąc udział – w ramach 6 Armii – w ofensywie na Bełz-Krystynopol-Rekliniec i dalej ku rzece Zbrucz. W końcu tego miesiąca 4 DP przywieziono do rejonu Grodna, na front przeciwlitewski. Tam też przebywała do 12 listopada. Następnie poszczególne jej oddziały kierowano sukcesywnie w głąb kraju. I tak 10 pp znalazł się w Zambrowie, gdzie przebywał do połowy marca 1921 r. Następnie przewieziono go do Łowicza (5 maja), skąd w okresie czerwiec–sierpień wysyłano pododdziały nad granicę niemiecką. Ostatecznie w Łowiczu znalazły się I i II batalion, a także dowództwo pułku. Jako detaszowany, III batalion stacjonował w Skierniewicach¹⁹.

Tymczasem 14 pp, który przecież jako jedyny pozostał w składzie „pokojowej” 4 DP, po zawieszeniu broni z Litwinami, przybył do Zambrowa. Po krótkim tam postoju skierowano go do Włocławka, stałego garnizonu²⁰.

Natomiast 18 pp „zimował” w Łomży, skąd wiosną 1921 r. przewieziono go do Konina. W październiku tego roku przeniesiono go na stałe do Skierniewic²¹.

¹⁸ F. Kłosowski, *op. cit.*, s. 26. Szerzej o odwrocie: M. Wrzosek, *Wojsko Polskie...*, s. 481 i n., szczególnie 484, 509 i 515; M. Kukiel, *Moja wojaczka na Ukrainie. Wiosna 1920. Dziennik oficera Sztabu Generalnego*, Warszawa 1995, s. 113–114, 120; J. Romer, *Pamiętniki*, Lwów 1938, s. 254–255, 258, 274; W. T. Drymner, *Wspomnienia (2)*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), z. 28, 1974, s. 200–201. Obszerniej o działaniach 4 DP podczas odwrotu: M. Porwit, *Spojrzenia poprzez moje życie*, Warszawa 1986, s. 235–262; *4 Dywizja Piechoty – Zmechanizowana 1808–1994. Zarys dziejów*, red. G. Nowik i T. Rawski, Warszawa 1994, s. 60–81.

¹⁹ F. Kłosowski, *op. cit.*, s. 27.

²⁰ S. Wierzyński, *op. cit.*, s. 20.

²¹ M. Roszkiewicz, *op. cit.*, s. 24.

Wreszcie 12 listopada 1920 r. 37 pp odjechał znad granicy do Ostrołęki. Stąd 28 kwietnia następnego roku wyruszył do Kutna i Łęczycy, w której od 16 września 1919 r. przebywał jego batalion zapasowy²².

Po zakończeniu wojny polsko bolszewickiej postępowała sukcesywna demobilizacja wojska. Wiosną 1921 r. na obszar OGŁ zaczęły przybywać macierzyste związki taktyczne. Najpóźniej znalazła się tam 4 DP, której pułki – przebywające dotąd w OG Warszawa – do 15 kwietnia przyjęły składy i etaty pokojowe. Rozmieszczono ją następująco: Włocławek – dowództwo dywizji, dowództwa VII BP i IV BA, 14 pp i 4 pap; Kutno – dowództwo VIII BP i II batalion 37 pp; Łowicz – 10 pp; Łęczyca – I i III batalion 37 pp; Konin – dowództwo, I i II batalion 18 pp; Łódź – tymczasowo III batalion 18 pp; Kalisz – 4 pac, który powstał w marcu 1921 r. z przemianowania dawnego 4 pac²³.

Wkrótce, bo w lecie przystąpiono do reorganizacji Wojska Polskiego, w rezultacie czego jesienią m. in. kraj podzielono na dziesięć OK: I – Warszawa, II – Lublin, III – Grodno, IV – Łódź, V – Kraków, VI – Lwów, VII – Poznań, VIII – Toruń, IX – Brześć nad Bugiem, X – Przemyśl. W okresie tzw. wstępnym (22 sierpnia–2 października 1921 r.) w jeszcze istniejącym OGŁ przystąpiono do formowania dowództw: 26 DP, 26 pap, 4 pac, 4 psk oraz 4 pułku saperów. Były to jednostki przewidziane dla OK IV. Jednocześnie przystąpiono do likwidacji dowództw brygad piechoty, tworząc niejako w ich miejsce dowództwa PD, także w składzie 4 DP.

W planowanej, pokojowej strukturze wojska 3-dywizyjny OK IV Łódź winien – zamiast 4 DP – mieć na swoim obszarze już 3-pułkowe 7, 10 i nowo tworzoną 26 DP. To właśnie tej ostatniej 4 DP przekazała swoje dowództwo i trzy pułki piechoty: 10, 18 i 37. Nastąpiło to 2 października 1921 r., gdy dowództwo 4 DP przeniesiono z Włocławka do Skierniewic, przy czym jeszcze do 15 listopada należała ona organizacyjnie do OGŁ. Gdy wówczas powstał OK IV, powiaty włocławski, nieszawski i lipnowski weszły w skład OK VIII Toruń²⁴.

Natomiast dowództwo VII BP przekształcono w dowództwo PD 4 DP, podczas gdy dowództwo tej – już w nowym składzie – dywizji zostało sformowane od podstaw w Toruniu. Odtąd w składzie 4 DP

²² A. Kozubal, *op. cit.*, s. 24.

²³ W. Jarno, *op. cit.*, s. 105–106, 108.

²⁴ W. Kozłowski, *Generałowie-dowódcy skierniewickiej 26 Dywizji Piechoty w latach 1921-1939. Szkic do portretu zbiorowego*. „Mars”, t. 6. Warszawa-Londyn 1998. s. 43.

znajdowały się pułki piechoty: 14, 63 i 67 oraz 4 pap. Tak więc jedynie 14 pp pozostawiono w nowo powstałej 4 DP, dyslokując go we Włocławku i Lipnie (III batalion).

W ten sposób ostatecznie zerwały się kontakty 4 DP z OGŁ. Oczywiście, jako związku taktycznego. Natomiast aż trzy jej pułki piechoty (10, 18 i 37), wchodzące w skład nowo utworzonej 26 DP, znajdowały się na obszarze równocześnie utworzonego OK IV Łódź. Tu też stacjonowały przez cały okres międzywojenny. We Wrześniu '39 spełniły one swój żołnierski obowiązek, broniąc Ojczyzny przed Niemcami.

WŁODZIMIERZ KOZŁOWSKI

The 4th Infantry Division in 1919–1921 Its Genesis. Organization. Commanders

In November 1918 Poland regained the independence after 123 years of national slavery. From the beginning of its existence the Polish Armed Forces had to struggle for the frontiers of the state. Among others the 4th Infantry Division came into being in 1919. It belonged to the Łódź General District in 1919–1921. First that division took part in the Polish-Ukrainian War, then in the Polish-Russian War. The reorganization of the 4th Infantry Division, as well as the others, was carried out in November 1921. After the return from the front it belonged to the VIII Corps District in Toruń and composed of three infantry regiments instead of four like so far. In September 1939 the 4th Infantry Division fought as part of the „Pomorze” Army defending Poland against the Third Reich.